

Eýran türkmenleriniň taryhy -1 / ylmy-taryhy monografiýa / dissertasion iş

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 21 января, 2025

Eýran türkmenleriniň taryhy -1 / ylmy-taryhy monografiýa /
dissertasion iş TÄZE TARYH

► EÝRAN TÜRKMENLERINIŇ MEDENIÝETINIŇ TARYHY – 1.

Beýik Taňrynyň ady bilen!

“Eýran türkmenleriniň medeniýetiniň taryhy» ady bilen goýberiljek dissertasiýa, 1991-nji ýyldan başlanyp 1996-njy ýylyň yanwar aýynda Türkmenistanyň Ylymlar Akademýasynyň Ş.Batyrow adyndaky Taryh institutynda, Türkmenistanyň akademigi, professor Myrat Annanepesowiň ylmy ýolbaşçylygynda, Turkmenistanyň Ylymlar Akademýasynyň Ş.Batyrow adyndaky Taryh institutynyň direktory Nury Weliýewiç Atamammedowyň direktorlygy hem ýolbaşçylygynda, Türkmenistanyň Bilim ministri we Türkmenistan Ylymlar Akademýasynyň Ýokary Attestasion komissýasynyň yolbaşçy agzasy Rejepdurdy Karayewiç Karayewiň alyp barmagynda we Türkmenistanyň Ýokary Ylmy Sowet agzalary hem beýleki alymlar; filologiya we edebiýat ylymlarynyň professory Aşyrpur Meredow, Eýran türkmenleriniň lideri Welimuhammet Ahun Arzaneş ... huzurynda, Türkmenistan Ylymlar Akademýasynyň Ş. Batyrow adyndaky taryh institutynyň ylmy işgäri saýskatel Hangeldi Ownuk Arazgeldi ogly tarapyndan ylymlaryň kandidaty diýen derejesini almak üçin goraldy.

Şu ylmy işi başdan – ayak yzygiderli makala görnüşde goyberip durarys.

موضوع پايان نامه دوره نامزدی علوم د کتر خا
نگلدی او نطق که در آینده بصورت کتاب

♣ G I R I Ş

Öz gözbaşyny asyrlaryň jümmüşünden we taryhy wakalaryň içinden alyp gaýdan döp-dessurlar her halkyň durmuşynda, gylyk-häsiýetine psihologiyasyna görä, emele gelipdir. Şeýle aýratynlyk Eýran türkmenlerine hem özboluşly häsiýetde degişli bolup, bu türkmenleriň hem özüne mahsus bolan ruhy medeniýeti bardyr.

XIX asyr türkmen halkynyň ruhy medeniýeti we edebiýaty ondan öňki türkmen medeniýetiniň dowamydyr. Onuň mazmunydyr formasyndaky aýry-aýry alamatlar bu asyrdä dörap kemala geldi. XIX asyrdaky türkmen halkynyň ruhy medeniýet we edebiýat özüniň taryhlygy hem anyklygy bilen tapawutlanýar. Jemgyýetde, durmuşda bolan özgerişler ruhy medeniýetde özboluşly aýratynlyga eýe boldy. Ruhy medeniýete anyk göz ýetirmek üçin, ilkinji nobatda şol döwürdäki türkmenleriň ýaşan ýerlerine, döwletara araçäklerine gysgaça ekskursiýa etmek gerek.

XIX asyrdä türkmenleriň eýelän ýurt- meýdanlary günbatarda: Hazar deňizi, günortada: Gürgen derýasynyň ileri meýdanlary şeýle hem Köpetdag hem Parapamiz dag gerişleri, gündogarda: Amyderýanyň sag kenaryndaky çöllükler we sähralar, şeýle hem Horezm etraplary, garagalpak we özbek raýonlary, Demirgazykda: Üst ýurt we onuň demirgazyk kerti bilen çäklenýärdi.[1]

Etregiň gündogar territoriýasynda ýerleşen Deşdi Gürgen (Türkmensähra) ilerde Elbrus daglyklarynyň jeňňellik eteklerine çenli (Elbrus daglarynyň gündogar ujy) dowam edip, gündogar serhedi bolsa Horasanyň daglyklaryna çenli baryp ýetýär. Eýrandaky türkmen welaýatlary bolsa Horasan welaýatynyň Goçan, Büjnürt we Sarahs etraplaryndaky günbatar-demirgazyk daglyk we düzlüklerinde şeýle hem Mazenderan welaýatynyň gündogarynda ýerleşen Deşti Gürgeniň (Türkmensähra) territoriýalarynda ýerleşýär. Munuň meýdany 20 müň kwadrat kilometre barabardyr. Eýranda esasan ýomutlar, gökleňler, tekeler we nohurlar ýaşayarlar. Ýomutlar, esasan,

Türkmensährada, ýagny Kaspi deňziniň gündogar kenaryndan başlap, Kümmetkowus we onuň demirgazyk etraby bolan Marawdepe we Gazangaýa çenli aralykda ýaşaýarlar. Ýomutlar Japarbaý we atabaý diýen iki uly şaha bölünýärler. [2]

Biziň elimizdäki maglumatlara görä, häzirki döwürde Eýranda 1,5 million türkmen ýaşaýar.

(1358-nji hij.şemsi ýyldan öňki hasabaty boýunça “ H.Ownuk”) [3].

Häzirki döwürde ýagny 2006-nji ýyla çenli, “2.5 million türkmen ýaşaýar”- diýip hasabat berilýär.

1871-nji, 1881-nji ýyllarda Rus-Eýran ç aknyşyklarynyň netijesine Eýranda Gajarlar dinastiýasynyň patyşalary bilen russiya patyşalarynyň arasynda serhet çekmek meselesinde şertnamalar emele gelýär. Şol esasyda “ Türkmençäý”, “Gülüstan”, “Ahal-Teke”, “Güljemal han”... diýilip atlandyrylan şertnamalarda Eýran patyşalygy bilen rus patyşalygynyň arasyndaky serhetleri anyklamak we çekmek taýýar edilýär. Häzirki özbaşdak türkmenistan bilen serhetden aňyrky Türkmensä hranyň demirgazyk sernetleri hem şol şertnama esasynda taýýar edilen araçäk bolup galýar. Soň rus patyşalygy ýykylyp, SSSR döredilenden soňra hem bu araçäk öňküligine galyndyr.

Görnüp duran faktlar boýunça türkmenler (Türkmenistan) bilen Eýran patyşalygynyň araçägi häzirki Etrek derýasy däl-de, eýsem ondan 70 kilometr ilerde Gürgen derýasyndan- da aňyrdaky Garasuw derýasynyň aňry çäkleridir.

Ýazyjy Walentin Rybin “Horezmiň ýedi çöli” atly eserinde:

“Eýran bilen türkmenleriň serhedi bolan “Garasuw” derýasynyň gyralarynda uly derýa döräpdir” diýip, türkmenleriň tebigy serhediniň dogrusynda anyk maglumat berýär. [4]

Rus syýahatçysy G.S.Karelin 1839-njy ýylda bu barada şeýle ýazdy:

“Türkmenleriň ýomut taýpasy Garasuw, Gürgen we Etrek derýalarynyň suwlary bilen suwarylýan hasylly ýerlerde oturýarlar. Garasuw derýasy ýomutlary Eýrandan bölýär,

astrabatlylar hem ony hakyky araçäk hasap edýärler. Sebäbi Garasuwyň sag kenarynda ýekeje-de pars obasy ýok.”. [5]

Emma Eýran patyşalary iňlisleriň goldamagy bilen serhedi Etrekden çekmegi başardy.

1924-nji ýylda ilkinji gezek Eýran türkmenleriniň ähli taýpatireleri ýygnanyp, Omçaly şäherinde türkmenleriň Buharada ýokary bilimini tamamlap gelen ruhany şahsyýet Osman Ahuny ähli türkmenleriň birinji prezidenti edip saýlaýarlar.

(dowamy bar)...

© Dr. Hangeldi OWNUK. Taryhy makalalar